

**НОРМАТИВНІ ТА ІДЕЙНО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ
ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ
У ПЕРІОД ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(серпень 1914 — червень 1915 рр.)**

Стаття присвячена розгляду ряду нормативних документів та аналізу ідейних впливів як чинників процесу організації російського управління окупованими західноукраїнськими землями у період з серпня 1914 р. по червень 1915 р.

Ключові слова: Велика війна, нормативні документи, ідейні впливи, перша російська окупація західноукраїнських земель.

Статья посвящена рассмотрению ряда нормативных документов и анализу идейных влияний как факторов процесса организации российского управления оккупированными западноукраинскими землями в период с августа 1914 г. по июнь 1915 г.

Ключевые слова: Великая война, нормативные документы, идейные влияния, первая российская оккупация западноукраинских земель.

The article is dedicated to the consideration of a number of normative documents and the analysis of the ideological influences as factors of the process of organization of the Russian administration in the occupied Western Ukraine between August 1914 and June 1915.

Keywords: The Great War, normative documents, the ideological influences, the first Russian occupation of the Western Ukraine.

Західноукраїнські землі, які з перших днів Великої війни перебували у центрі військового протистояння між Австро-Угорщиною і Російською імперією, внаслідок Галицької битви влітку 1914 р. були майже повністю окуповані російськими військами і перебували під контролем російської імперської влади практично до червня наступного 1915 р. Організація управління Східною Галичиною і Північною Буковиною здійснювалася на підставі положень «Правил про місцевості, оголошені на воєнному стані» (1892 р.) і «Положення про польове управління військами у воєнний час» (1912 р.). Ці документи лягли в основу «Тимчасового положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни», підписаного верховним головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем 19 серпня 1914 р. Відповідно до означених документів, домінуюча роль в організації і здійсненні управління регіоном відводилася головно військовим владним структурам, зокрема ставці верховного головнокомандуючого, якому фактично підлягали і штаб командуючого Пів-

денно-Західним фронтом, і, власне, генерал-губернатор, призначений керівником російської окупаційної адміністрації. Основним завданням військових було забезпечення безперебійного постачання діючої армії необхідним і стабільності в тилу. Цивільні імперські управлінські структури, чії представницькі функції не були унормовані положеннями означених документів, на практиці отримали в цілому допоміжний статус.

Разом з тим, характер окупаційної політики формувала мета остаточного приєднання Східної Галичини і Північної Буковини до Російської імперії, процес досягнення якої супроводжувався широкою ідеологічною кампанією. В її основі був покладений погляд на західноукраїнські землі як на історично «російські», силоміць відірвані у минулому і законно повернені під владу російської монархії. При цьому практично не ставилося під сумнів бажання населення прийняти такий сценарій. Означені погляди, які усталювалися у імперській інтелектуальній атмосфері ще задовго до Великої війни за допомогою окремих представників російського націоналістичного руху і галицьких москвофілів, активно віталися імператором і членами його родини; відтак їх поділяли і функціонери управлінських, військових і охоронних структур (Ради міністрів, Св. Синоду, офіцерського складу імперської армії, жандармерії тощо), розуміючи, таким чином, своє завдання у сприянні інкорпорації Східної Галичини і Північної Буковини і якомога успішній і швидкій їх інтеграції у загальноімперську внутрішньополітичну структуру. При цьому означений інтеграційний процес мав бути максимально запущений ще до закінчення воєнної кампанії, у чому на початковому етапі окупації сходилися як урядові, так і армійські чини. Розгляду означених нормативних документів та ідейних впливів як чинників процесу організації російського управління окупованими західноукраїнськими землями, а також факторів, котрі детермінували характер окупаційної політики, присвячена пропонована стаття.

Військова сфера Російської імперії, маючи основним завданням захист кордонів і зміцнення засад самодержавства у середині країни, знаходилася під особистим патронатом імператора і його найближчого оточення. Багато уваги армійському життю приділяв і Микола II. Традиційним для Романових було призначення на ключові командні посади великих князів та інших членів чисельної монаршої родини. Досвід попередніх війн довів згубність подібної системи. Керуючи окремими корпусами і родами військ, великі князі нерідко з власної ініціативи вносили плутанину в управління військами, постійно втручалися у справи військового відомства. Влучно висловився з цього приводу С.Ю. Вітте у зверненні до О.І. Куропаткіна напередодні його призначення військовим міністром, попереджаючи, що головними його ворогами у процесі роботи стануть великі князі. «Це велике лихо, — підсумовував він. — Нічого не визнають. Закон для них не існує»¹. Однак означені труднощі загрожували не тільки військовому міністрові — по суті надзвичайно ускладнювалася взаємодія керівництва армією та представників усіх цивільних міністерств, що було відчутним у мирні часи, а тим більш особливо загострювалося у період війни.

З початком Першої світової війни означена проблема поглибилася через недосконалість «Положення про польове управління військами у воєнний час», яке складалося у 1912 р., коли передбачалося, що армію у майбутній війні очолить сам імператор. У такому разі два помічники верховного головнокомандуючого, очільник його штабу і військовий міністр, здійснювали б контроль за оперативними діями і організацію адміністративно-господарської сфери відповідно. При цьому об'єднання влади на фронті і в тилу мав би забезпечувати останній, як член Ради міністрів. Однак призначення верховним головнокомандуючим великого князя Миколи Миколайовича спричинило відсутність нормативів щодо забезпечення узгодження управлінських ініціатив військових і цивільних властей, чіткого визначення механізму їх взаємодії. Відтак держава виявилася розділеною ніби на дві окремі частини, керовані самостійно і не об'єднані єдиною владою — театр воєнних дій і глибокий тил всередині країни².

Надаючи владу військовим в особі начальників відповідних військових округів або військових генерал-губернаторів, ст. 14 «Положення» 1912 р. юридично не залишала жодних владних повноважень Раді міністрів та іншим імперським управлінським структурам у межах територій, оголошених на воєнному стані³. Відтак управління життям місцевого цивільного населення, а також вирішення загальнодержавних проблем економічної, соціальної і політичної сфери залишалися тут на розсуд ставки верховного головнокомандуючого російською армією⁴.

Таким чином норми «Положення про польове управління військами у воєнний час» перетворили великого князя Миколу Миколайовича на особу, наділену надзвичайними повноваженнями у царині керівництва арміями і всім театром військових дій. Жодна урядова установа або особа в імперії, окрім особисто імператора — носія верховної влади, не могли давати великому князю «жодних вказівок, так само як не могли вимагати від нього звітів»⁵. Правовий механізм підпорядкованості цивільних установ у межах театру військових дій не був забезпечений означеним нормативним документом, окрім вказівки на те, що «всі місцевості та все цивільне управління театру військових дій... підпорядковується головним начальникам відповідних військових округів або військовим генерал-губернаторам». Саме ця норма автоматично виводила території театру з-під юрисдикції Ради міністрів. Недосконалість законодавства призвела до відсутності узгодженості дій Ставки і Ради міністрів, що призвело до виникнення серйозних проблем, зокрема у процесі управління економічною і політичною сферами означених територій.

Окупувавши галицькі і буковинські землі, ставка верховного головнокомандуючого постала перед необхідністю організації їхнього управління, яке мало за головну мету забезпечення спокою в тилу діючої армії. Виходячи з того, що окуповані західноукраїнські землі складають територію театру воєнних дій, під патронатом верховного головнокомандуючого на підставі норм «Положення» 1912 р. було розроблене «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни». Регламентована ним програма влаштування і функціонування владної вертикалі військового і цивільного

порядкування на окупованих територіях не враховувала участь у ній представників Ради міністрів та інших світських владних структур, оскільки це не було передбачене нормами згаданого вище законодавства.

Губернатори, градоначальники та начальники повітів — цивільні чиновники-посадовці, які склали штат окупаційної адміністрації, мали бути підпорядкованими спеціальному генерал-губернаторові, котрий своєю чергою підлягав військовій владі. Саме таку управлінську структуру отримало Тимчасове генерал-губернаторство, створене 22 серпня 1914 р. у межах театру військових дій на Австро-Угорських землях. Його компетенція нормативно прирівнювалася до військово-окружних управлінь діючої армії і була дуже широкою, враховуючи забезпечення своєчасного і безперебійного постачання армій фронту необхідним, а також загальне керівництво цивільним життям, організацію безпеки і лікування поранених, контроль над функціонуванням всіх військових закладів тощо⁶.

Відтак, «Тимчасове положення...» регламентувало, передусім, владні повноваження військових, адже, як вже було зазначено, за основну мету діяльності посадових осіб в межах Тимчасового військового генерал-губернаторства було визнане передусім забезпечення успішного посередництва між військами і місцевим населенням передусім у питаннях задоволення матеріальних потреб армії, а також забезпечення спокійного тилу (зокрема, повідомлення населенню про вимоги війська, вчасне збирання податків та встановлення розмірів реквізицій і контрибуцій населення для потреб армії, забезпечення порядку на місцях (контроль і охорона казначейств, банків, архівів, складів та казенного майна)⁷.

Поступове просування армій Південно-Західного фронту вглиб Австро-Угорських володінь спричинило і пересування їхніх штабів та командного складу із території Галичини, залишаючи тут армійські тиллові структури під керівництвом штабу Тимчасового військового генерал-губернатора⁸. Підпорядкованість адміністрації Тимчасового генерал-губернаторства спочатку головнокомандуючому арміями Південно-Західного фронту генерал-ад'ютанту М. Іванову (чий наказом від 28 серпня 1914 р. генерал-губернатор і був призначений) за посередництвом головного начальника постачання армій означеного фронту, а з вересня 1914 р. — безпосередньо начальнику штабу верховного головнокомандуючого генералу М. Янушкевичу практично замкнули коло російської управлінської системи на окупованих галицьких і буковинських землях⁹. Адже нормативного підґрунтя, яке б регламентувало механізм підпорядкування Тимчасового військового генерал-губернатора кортромусь з органів центрального апарату управління Російською імперією не було. Генерал-губернатор за необхідності міг звертатись до уряду тільки за посередництвом згаданого генерала М. Янушкевича. Сконструйована таким чином владна вертикаль, на нашу думку, не говорить про подвійне підпорядкування Тимчасового військового генерал-губернатора, як на тому наполягають деякі дослідники¹⁰. Натомість вважаємо, що генерал-губернатор фактично підпорядковувався верховному головнокомандуючому великому князю Миколі Миколайовичу за посередництвом керівника його штабу. Адже, приміром, протягом всього періоду першої російської

окупації західноукраїнських територій на засіданнях Ради міністрів у Петербурзі не розглядалося жодного особистого звернення генерал-губернатора Георгія Бобринського — обговорення проблем окупації порушувалися тільки за ініціативи генерала М. Янушкевича, який також особисто листувався із окремими міністрами.

Посада тимчасового військового генерал-губернатора ставала ключовою в російській окупаційній адміністрації, оскільки, як вже йшлося, мала поєднувати управління військовою і цивільною сферами. Відтак його повноваження можна розцінити як виконавчі. За підтвердження даного припущення можуть правити висновки, зроблені дослідниками у процесі аналізу правотворчої діяльності тимчасового військового генерал-губернатора, наголошуючи на відсутності у нього свободи вибору управлінської тактики, справедливо характеризуючи норми права, які регулювали його діяльність на посаді як виключно імперативні¹¹. Щодо населення окупованих територій та військових чинів тилових служб постанови і накази генерал-губернатора в усіх сферах (політичній, економічній, освітній, судовій, поліцейській, жандармській тощо) були обов'язковими для виконання. Так, до сфери обов'язків генерал-губернатора відносилося забезпечення постачання солдат російської армії продовольством, розквартирування їх за необхідності, контроль за діяльністю чинів поліцейського апарату, облік місцевих підприємств, приватновласницьких земельних ділянок, збір податків, проведення санітарних заходів, ведення реєстру збитків місцевого населення, контроль за в'їздом/виїздом у межах контрольованої території тощо¹².

Серед нормативних актів, які регулювали діяльність тимчасового генерал-губернатора варто враховувати й «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані» 1892 р., оскільки за наказом верховного головнокомандуючого від 21 серпня 1914 р. на розташованих у межах ворожих держав в Австрії і Німеччині місцевостях після зайняття їх російськими військами був запроваджений воєнний стан. Означені «Правила» 1892 р. надали тимчасовому генерал-губернатору Г. Бобринському чітко визначений перелік надзвичайних повноважень, якими він мав користуватися, забезпечуючи громадський порядок і державну безпеку у регіоні¹³. В інтерв'ю газеті «Русское Слово» 23 вересня 1914 р. Г. Бобринський наголошував: «...найменшу спробу таємним чи явним способом протидіяти урядовим заходам я буду карати з усією суворістю воєнного часу і польового суду, незважаючи на звання і чини, і не зупиняючись перед жодними сторонніми міркуваннями. Вам відомі ті величезні повноваження, якими я наділений для того, щоби покласти край виступам проти російської державності»¹⁴.

Зокрема ст. 19 означених «Правил про місцевості...» складається із переліку надзвичайних повноважень, які отримав генерал-губернатор, а саме:

видавати обов'язкові постанови з предметів, що віднесені до попередження порушення громадського порядку і державної безпеки;

за порушення положень обов'язкових постанов визначати покарання, що передбачає тюремне ув'язнення строком до 3-х місяців або грошовий штраф до 3-х тис. руб.;

здійснювати особисто або через підпорядкованих йому губернаторів і градоначальників покарання осіб, винних у порушенні положень відповідних постанов;

піддавати розгляду в адміністративному порядку справи, де покарання не перевищує тюремне ув'язнення строком до 3-х місяців або грошовий штраф до 3-х тисяч руб.;

вимагати від прокурорського нагляду представлення для перегляду на строк не вище двох тижнів «кожного окремого слідчого провадження або дізнання, що не передане ще до судової установи»;

передавати на розгляд військового суду окремі справи про злочини, передбачені загальними кримінальними законами, для покарання винних осіб за законами воєнного часу;

вилучити із загальної підсудності та передавати до впровадження військових судів окремі категорії справ про скоєні особами цивільного відомства злочини та проступки, передбачені законами воєнного часу;

вимагати розгляду при зачинених дверях в судах цивільного відомства судових справ, публічний розгляд яких може стати приводом до порушення порядку;

остаточно затверджувати вирoki військових судів;

забороняти будь-які народні, громадські і приватні збори;

видавати розпорядження про тимчасове або на час діє воєнного стану закриття торгівельних і промислових закладів;

призупиняти випуск періодичних видань;

закривати навчальні заклади;

забороняти окремим особам перебувати у місцевості, що визнана на воєнному стані;

висилати окремих осіб у внутрішні губернії і перії з наступним встановленням за ними поліційного нагляду, а іноземних громадян висилати за кордон;

на строк діє воєнного стану накладати секвестр на нерухоме та арешт на рухоме майно та прибутки від нього, якщо власниками у ході розпорядження майном або прибутками від нього переслідуються злочинні цілі, або якщо упущення по управлінню ними тягнуть за собою небезпечні для громадського порядку наслідки;

усувати з посад чиновників всіх державних відомств, а також осіб, що перебувають на виборних посадах у органах місцевого самоврядування.

Означеними повноваженнями Г. Бобринського на посаді тимчасового генерал-губернатора користувався достатньо широко, про що свідчать його численні розпорядження, зокрема: заборона продажу алкогольних напоїв, введення комендантської години, встановлення фіксованих тарифів і фіксованої вартості рубля, припинення діяльності клубів, союзів і товариств, не дозволених особисто генерал-губернатором, заборона діяльності освітніх установ, інтернатів і курсів, посилення воєнної цензури у видавничій, театральній, публічній сферах, згорання роботи кінематографів і припинення концертних програм. Було суттєво обмежене вільне пересування у межах Галичини (тільки з дозволу пові-

тового начальника або повітового жандарма), і дуже ускладнений виїзд з Галичини (тільки за перепусткою вищих посадовців адміністрації)¹⁵.

У «Тимчасовому положенні...» 1914 р. були визначені тимчасовий штат центрального, губернського і повітових управлінь та повноваження їхніх чиновників¹⁶. Для порядкування цивільною сферою при генерал-губернаторі працювала Канцелярія (для організації управління в окупованому краї) та штат офіцерів і чиновників для особливих доручень. Цивільну адміністрацію російського окупаційного режиму презентували губернатори, які мали здійснювати функції контролю над діяльністю повітової адміністрації, зокрема градоначальників та начальників повітів. В цілому, чиновники означених сходинок владної структури мали практично реалізовувати розпорядження тимчасового генерал-губернатора¹⁷. Їхніми безпосередніми обов'язками вважалися: організація місцевого управління, своєчасне повідомлення населення про вимоги війська, вчасне збирання податків, забезпечення суворого порядку на місцях, неухильне стеження за виконанням населення всіх повинностей для потреб армії. За таких умов жителям окупованих країв гарантувалися громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації¹⁸.

Чиновники окупаційної адміністрації зобов'язані були контролювати і охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Крім того, ними визначалися розміри реквізицій, контрибуцій з населення для потреб армії. Вони повинні були також дбати про охорону культових споруд, лікувальних закладів, музеїв та історичних пам'яток.

Однак по двох місяцях російської окупації, восени 1914 р., в Тимчасовому військовому генерал-губернаторстві ще тривало формування системи губернських установ. Тривав також і процес утворення губерній, ускладнений двома суттєвими обставинами. По-перше тим, що в «Тимчасовому положенні...» від 19 серпня 1914 р. не було визначено порядок утворення губерній, компетенцію губернаторів, форми їхньої взаємодії з установами військового генерал-губернатора. По-друге, цей процес був тісно пов'язаний із ситуацією на фронті, адже процес окупації Східної Галичини і Північної Буковини розтягнувся до кінця 1914 — початку 1915 рр., а у межах новоутворених 4-х губерній (Львівської, Тернопільської, Чернівецької і Перемиської), були майже збережені кордони старих, астрійських повітів.

Згідно до «Тимчасових правил...» 1914 р. безпосередньо військовому генерал-губернатору підлягали і градоначальники, яких почали призначати замість офіцерів вищого комсоставу, які виконували роль комендантів щойно захоплених міст. Оскільки посади градоначальників та чиновників повітових управ згодом обіймали головно поліцейські чини, їхня діяльність перебувала одночасно і під контролем Міністерства внутрішніх справ, однак безпосереднє підпорядкування генерал-губернаторові, запроваджене «Тимчасовими правилами...» на практиці залишалось домінуючим. Тим більше, що значна кількість очільників провінційних поліцейських управ призначалася з числа місцевих москвофілів¹⁹.

Підтверджений «Тимчасовими правилами...» 1914 р. обов'язок генерал-губернатора забезпечувати порядок на окупованій території зобов'язував його потурбуватися про влаштування міської поліції, що спричинило розробку в його Канцелярії проектів штатів міської поліції, спланованих за зразком російських імперських поліцейських управлінь. Поступово органи міської поліції почали працювати в багатьох містах, а у Львові, Станіславові та Чернівцях їх змогли повністю укомплектувати згідно до запроваджених штатів²⁰.

Г.Бобринський неодноразово публічно виголошував, що має два посадових обов'язки: забезпечити війська необхідним і утримувати порядок на окупованих територіях, які мали важливе стратегічне значення для діючої армії²¹. Насправді коло завдань тимчасового генерал-губернатора значно розширювалося під тиском іперських амбіцій стосовно західноукраїнських земель. Аналізуючи розпорядження Г. Бобринського, стає очевидним, що деякі з них виходять за межі нормативів «Правил» 1894 р., «Положення» 1912 р. і «Тимчасового положення» 1914 р. Зокрема йдеться про тотальну заборону україномовної літератури, заходи з введення російськомовної освіти, підтримку агресивної конфесійної політики тощо. Намір реалізувати інкорпораційних планів російської влади, які поділяли як цивільні так і військові владні структури, ставив перед Г. Бобринським серйозні завдання політичного, загальнодержавного масштабу, вирішення яких було не можливим без участі Ради міністрів Російської імперії. В таких обставинах, за наявності у Ставки і Уряду спільної стратегічної інкорпораційної мети, відсутність унормованого механізму їхньої взаємодії ускладнювала не тільки процес розв'язання проблем, пов'язаних із організацією злагодженої тилової роботи на користь армії, а й актуалізувала необхідність випрацювати спільну тактику, яка б врахувала погляди обох сторін на характер окупаційної політики.

Незважаючи на висловлені верховним головнокомандуючим і головою Ради міністрів І. Горемікіним побажання налагодити тісну взаємодію між обома відомствами у процесі управління окупованою Галичиною і Буковиною, згоди в цьому питанні не сталося. Великий князь волів самочинно контролювати політичну ситуацію у межах театру воєнних дій, звертаючись до уряду за сприянням і допомогою. Своєю чергою, Рада міністрів марно намагалася отримати більш суттєву роль у управлінській діяльності окупаційної адміністрації. Усі намагання уряду, здійснені в цьому напрямку, не мали успіху: спроби запровадити для цієї мети посаду спеціального чиновника при штабі ставки, або безпосередньо при кацелярії генерал-губернатора, фактичної ваги не набули²².

Зрештою, усталася схема, згідно до якої, не поступаючись домінуючій ролі в управлінні окупованими територіями, військові (здебільшого в особі очільника штабу ставки генерала М.Янушкевича) постійно зверталися за допомогою до урядових кіл практично по всіх напрямках діяльності адміністрації Тимчасового генерал-губернаторства, що було особливо помітним у питаннях економічної сфери: торгівлі, землекористування, банківської системи, використанні природних ресурсів, транспорту тощо. Дейшо іншим склався характер взаємодії між ставкою і урядом у політичній площині, зокрема у питаннях освіти, судівництва, цензури та міжконфесійних стосунків.

Оскільки представники як військових так і цивільних імперських владних структур дивились на західноукраїнські землі не тільки як на стратегічно важливу для потреб фронту тилу смугу, а головню як на інкорпоровані території, діяльність російської окупаційної адміністрації не може розглядатись як така, що регламентувалася лише тільки згаданими вище нормативними документами. Сприйняття австрійських українських земель як споконвіку російських теренів, котрі відтепер з'єдналися із своїм історичним центром, утверджене у російському політикумі та суспільній думці, відбивалося у ставленні до них як перших осіб держави, зокрема імператора та великого князя Миколи Миколайовича, так і генералітету армії, вищих сановників, безпосередньо дотичних до управління окупованими західноукраїнськими землями. При цьому в означених колах абсолютно домінували москвофільські погляди на стан і долю західноукраїнського регіону. Так, приміром, вже восени 1914 р. імператор Микола II у розмовах із представниками дипломатичного корпусу, говорячи про результати, яких Росія має право очікувати у війні, зазначив, що «Галичина і Північна Буковина (він вважав їх повністю російськими землями) дозволять Росії досягнути своїх природних рубежів — Карпат»²³. Однак імперські амбіції були ґрунтовані на згубно помилковій впевненості у лояльності переважної більшості населення окупованих українських історичних регіонів.

Саме у цю впевненість, яка є продуктом багаторічної агітаційної діяльності галицьких та російських активістів, умовно об'єднаних приблизно з 1908 р. під назвою москвофілів і суттєво фінансованої російським імперським урядом, сягає коріння створення інших документів, котрі опосередковано, однак неуклібно регламентували діяльність управлінського апарату окупаційного режиму. За справедливим висновком В. Любченка, який докладно вивчив це питання, не враховуючи означеної діяльності москвофілів, головними провідниками якої можна вважати В. Бобринського, Д. Чихачова, Ю. Яворського, В. Дудикевича та інших, не можна глибоко зрозуміти не тільки здійснюваної тут імперської політики, а й принципів формування і функціонування російської окупаційної адміністрації²⁴.

Йдеться про відозви, інструкції, роз'яснювальні брошури, які супроводжували процес усталення російського окупаційного режиму, основний ідейний напрямок яких яскраво ілюструє, приміром, одна з промов Г. Бобринського: «Східна Галичина і Лемківщина — давно невіддільна частина однієї великої Росії. На цих землях місцеве населення завжди було «руським», тому їх адміністрація має бути заснована на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій»²⁵. Попри те, що означені документи не мали нормативного характеру, їхні положення опосередковано можна сприймати як такі, що формулювали і декларували характер і зміст державної політики на окупованих західноукраїнських територіях. А відтак значно розширяли коло завдань окупаційної адміністрації, виходячи далеко за межі забезпечення потреб армії і громадського порядку в тилу²⁶.

Означені документи прокламаційно-декларативного характеру належали авторству головню членів «Галицко-руського благодотворительного общества в

Петербурге» (ГРБО) або/та його фактично дочірньої організації у Києві — «Карпато-руського освободительного комитета» (КРОК) і, зрештою, наступником КРОК у окупованому Львові — «Русскому народному совету» (РНС). Згідно до свого тимчасового статуту члени КРОК збиралися, між іншим, знайомити російський загаль та діючу «визвольну» російську армію з історичним минулим та сучасним національно-культурним становищем «карпато-руського народа»²⁷.

Так, приміром, широкого резонансу набула відозва «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», яка побачила світ кількатисячним накладом 11 серпня 1914 р. у щойно створеному КРОКу. Підготовлена для поширення серед цивільного населення і військових, відозва закликала галичан вітати російську армію, а українських вояків австро-угорської армії переходити на сторону російського війська. Наступним резонансним виданням, підготовленим членами КРОК, стала брошура «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями», яка була підготовлена і надрукована у липні 1914 р. безпосередньо при військово-цензурному відділенні штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту для розповсюдження серед офіцерів армій, що захопили Галичину. Видання з москвофільських позицій змальовувало перед російськими вояками місцеву соціальну і політичну палітру, надаючи українському рухові характер кулуарної інтриги невеликої купки інтелігентів. Разом із тим, рекомендувалося толерантне обходження із селянами з метою викликати у них симпатію до російської присутності, а з українофільські налаштованою інтелігенцією чинити в залежності від її політичної поведінки²⁸. Природньо, що означене видання суттєво вплинуло на сприйняття галицької дійсності представниками не тільки генералітету, а й офіцерами нижчих чинів.

Означені та інші агітаційні матеріали у вигляді листівок, брошур, статей, і цілих газет («Прикарпатская Русь»), друкувалися великими накладками, виголошувалися цілком або активно цитувалися першими особами держави. Учасники КРОК були авторами вірнопідданської телеграми Київського генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова Миколі II, яка містила прохання «принять исстрадавшуюся в многовековой лютой чужеплеменной неволе Карпатскую Русь в родное лоно великой русской земли и завершить святое историческое посланничество собирания земли Русской!»²⁹. Зрештою відлуння попередніх заходів членів КРОКу відбилосся у відозві верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии!»³⁰, котра остаточно підтвердила офіційний політичний курс російської влади на інкорпорацію Галичини і Буковини, цілком підтриманий Радою міністрів (текст відозви був попередньо відредагований міністрами військовим і закордонних справ)³¹.

Означений погляд на Галичину був популярним в усіх сферах суспільства: серед офіцерів, у колах інтелектуальної еліти, поміж мешканців міст, солдатів і навіть селян, яких постійно закликали з кафедр парафіяльних церков жертвувати на користь «многострадального галицького народа». Подібним ставленням до західноукраїнський земель була щільно насичена суспільна атмосфера Росій-

ської імперії: публіцистика, наукові студії, церковні проповіді, навчальна і художня література. До імперської ідеологічно парадигми приєднувалися навіть незаангажовані російські поети, які намагалися художньо привітати етапи переможного просування російської імперської армії по Галичині. Приміром, у віршу «Боевая» відомого футуриста В.Хлебнікова читаємо: «Радуй Славун, родун Славян, / Не кажи, не кажи своих ран! / Расскажи, Расскажи как заслави твои поло-/ нила волна неми с запада яростно / бьющей...». У стилі державного пафосу, характерного для згадуваної вже відозви Миколи Миколайовича, пропагувалася ідея історичної єдності слав'янських народів і лунали заклики до походу на Захід, щоби більше не було «подъяремной Руси»³². Вагомим провідником гранд-ідеї була преса, яка з початком Першої світової війни потрапила у тенета військової цензури, про що прямо висловлювалися сучасники: «Печать взята в тиски. Цензура давно перестала быть военной и занимается охраной несуществующего престижа власти...»³³. Шпальти періодичних видань були заповнені репортажами про радісну зустріч російських солдатів західноукраїнським населенням та в цілому позитивний вплив окупаційного режиму на життя регіону. Як згадував пізніше О. Брусилов: «Здобуття Львова описувалось потім у пресі у цілком неймовірному тоні»³⁴. Ці настрої розпалювали газетні публікації про звірства німців і австрійців, про їхнє негуманне поводження з військовополоненими тощо»³⁵.

У таких умовах формувалося сприйняття свій — чужий, де «русское» населення західноукраїнських земель вважалося своїми, а чужими ставали не тільки австрійці, а також українофіли, причому в широкому сенсі — як такі, що не поділяють офіційної імперської доктрини. Відтак і українська мова населення, і їхня віросповідна приналежність сприймалися не тільки як помилкові, а й як ворожі. Крім зовнішнього ворога, у суспільній атмосфері Російської імперії, сповненої шовіністичних настроїв, формувалися образи «внутрішнього ворога», що надзвичайно загостило «українське питання». Так, ще напередодні війни, газетна кампанія з приводу Мармарош-Сигетського і Львівського процесів (кожний день їх засідань освічувався на шпальтах «Речи», «Русского слова» та ін.), співпала у часі із підготовчими заходами з нагоди святкування 100 річчя з дня народження Т. Шевченка, про які активно повідомляла ліберальна преса. Москвофіли скористалися цим, аби провести паралель між табором «мазепинців» і запланованим чествованням Т. Шевченка як «політичного діяча і ворога неделимої Росії», про що звернулися до голови Ради міністрів, міністрів освіти, міжнародних та внутрішніх справ. Від російських політиків все частіше лунали застереження про присутність в Австрії «української небезпеки» та про її зв'язок із українським рухом в середині Російської імперії. Згодом міністр закордонних справ Росії Сергій Сазонов, говорячи про причини війни, однією з головних назвав необхідність протидії розповсюдженню «української ідеї»³⁶.

Відтак, основним знаряддям інтеграції окупованих західноукраїнських земель стала, за визначенням І. Крип'якевича, їхня «зверхня русифікація», а головними радниками тимчасової адміністрації у цьому питанні були представники російських націоналістів, зокрема Володимир Бобринський і Дмитро

Чихачев³⁷. Їхній вплив на діяльність окупаційної адміністрації був досить значним. Зокрема їхні наполегливі вимоги до введення російської мови і російської школи, які вони намагалися представити як відображення потреб всього населення, значною мірою вплинули на появу циркуляру Г. Бобринського від 27 вересня 1914 р. в якому, між іншим, заходи з русифікації середньої освіти оголошувалися необхідними і першочерговими, а продаж російськомовних видань і книжок написаних на «малоросійському наріччі», виданих не в межах Російської імперії, категорично заборонявся³⁸.

Переконалим підтвердженням провадження окупаційною адміністрацією цілеспрямованої антиукраїнської політики є репресії проти представників української інтелектуальної еліти. Згідно до офіційного звіту полковника Мезенцева, очільника створеного в Галичині тимчасового жандармського управління, тільки впродовж кількох місяців в Галичині проведено 1200 арештів, понад 1 тис. обшуків, а 578 осіб (серед них 34 греко-католицьких священники) було вислано вглиб Російської імперії³⁹. У лютому–березні 1915 р. у Східній Галичині було заарештовано і вивезено до Російської імперії близько 300 українців, насамперед, інтелігенції: адвокатів А. Чайковського, Д. Стахура, посла Т. Старуха, працівників страхового товариства «Дністер» — С. Британа, О. Кузьмича, М. Губчака, відомого галицького діяча С. Федака, проф. В. Охримовича, директора «Народної торгівлі» М. Заячківського, директора національного музею І. Свенціцького, редактора видань «Просвіти» Юліан Балицький⁴⁰. У звіті Г. Бобринського про діяльність на посаді тимчасового генерал-губернатора зазначено, що упродовж 1914–1915 рр. з галицьких земель адміністративно видалено (вислано) 1962 особи й «переселено» до східних районів краю 2364 особи, але вірогідно, наголошує О. Рубльов, що ці дані занижені, оскільки точного обліку не проводилося⁴¹.

Від російської присутності постраждала не лише місцева інтелігенція. Під репресії потрапили майже всі українофіли, що потягло за собою масові арешти. Оскільки арешти й виселення здійснювали також повітові уряди (часто без санкції вищої влади), сьогодні важко визначити, скільки українців постраждало від репресивних заходів царської влади. Можна тільки припустити, що кількість жертв репресій була досить значною, коли зважити, що лише через київські тюрми по дорозі на схід пройшло понад 12 тис. осіб. Складовою атиукраїнської політики було переслідування видавництв, культурницьких, громадських, спортивних товариств українофільського спрямування, зокрема «Просвіта», «Січ», «Сокіл», книгарня і музей НТШ, Національний музей, страхове товариство «Дністер» тощо, діяльність яких визначалася як «особливо небезпечна для Росії», а також заборона україномовної преси, зокрема газет «Діло», «Руслан», «Громадський голос» тощо⁴².

Відомий український вчений-етнограф В. Гнатюк, характеризує вересневі події 1914 р., писав: «Ми тоді зрозуміли, як то наші пам'ятки літературні пропадали в старину, в X–XVIII ст., коли тюрки, хозари, берендеї, печеніги, татари й турки... не могли оказувати більшого зрозуміння для нашої культури від теперішнього «христоролюбивого воїнства» російського царя»⁴³.

Основою русифікаторської політики традиційно залишалася релігійна сфера, що набуло у Східній Галичині особливої гостроти, адже з одного боку, «русскість» місцевого населення найкраще могла бути підтверджена і закріплена їхньою приналежністю до православ'я, з іншого — зведення нанівець греко-католицької церкви мало вдарити по місцевих українофілах. Адже у російських офіційних колах небезпідставно вважалося, що «уніатська церква стала на чолі мазепинства». Відтак греко-католицькі священники автоматично були зараховані до числа небезпечних агітаторів, провокаторів і «мазепинців». В останньому аспекті імперські національні і церковні амбіції співпадали, оскільки на момент успішного завершення Галицької битви, план повної ліквідації греко-католицької церкви став домінуючим і в колі православних ієрархів⁴⁴.

Перші кроки у цьому напрямку імперський уряд разом із членами РГБО, зокрема В. Бобринським, зробив ще напередодні війни, фінансово і інформаційно нав'язуючи розповсюдження православ'я в Галичині, та запевняючи представників російського політикуму у наявності серед переважної більшості місцевого населення великого бажання прийняти православну віру. Подібна пропаганда призвела до хибної впевненості у реальній можливості здійснити швидко «оправославлення» регіону, окупованого російськими військами. Микола II, який особисто призначив волинського архієпископа Євлогія на чолі спеціально створеного управління церковними справами в Галичині, фактично схвалив майбутні дії останнього, оскільки тісні стосунки ієрарха із московфілами та позитивний досвід з ліквідації греко-католицької церкви у Холмській єпархії, красномовно натякали на характер стратегії, яку може обрати владика на шляху здійснення своєї місії⁴⁵. За словами самого Євлогія, які щоправда прозвучали *post factum*, особисто він не наполягав на здійсненні організації православного церковного управління в Галичині, а виконував «волю Государя!»⁴⁶. Крім того, указ імператора про висилку греко-католицького митрополита Андрія Шептицького, суттєво полегшив задачу волинського архієпископа⁴⁷.

Відтак помилкові уявлення щодо релігійних вподобань галичан і буковинців, які буцімто воліли сповідувати православ'я, стали ключовим імперативом церковної політики в регіоні, що призвело до її ганебних, катастрофічних наслідків. Хоча під час підготовки та у ході здійснення православної акції серед урядовців, представників генералітету, ієрархів РПЦ і навіть московфілів лунали застереження проти застосування примусу у міжконфесійних стосунках, установлені традиції імперського «казьоного» православ'я далися взнаки і в даному історичному сюжеті. Російська адміністрація, використовуючи свої широкі надзвичайні повноваження, у перших часах окупації втручалася у церковну сферу допомагаючи Євлогію та його підлеглим прямо (зокрема, приміром, Кременецькому єпископу Діонісію), або опосередковано (достатньо згадати кількість репресованих осіб греко-католицького духовництва⁴⁸).

З часом, коли неправдоподібність запевнянь представників московфільського табору стала очевидною, а надмірна завзятість Євлогія, набувши неабиякого міжнародного резонансу, не сприяла русифікації, як було передбачено, а навпаки компроментувала російську владу, між окупаційною адміністрацією

краю в особі передусім генерал-губернатора, підтриманого верховним головнокомандуючим великим князем Миколою Миколайовичем, з одного боку, і архієпископом Євлогієм, підтримуваним обер-прокурором Св. Синоду В. Саблером — з іншого, намітилися протиріччя щодо методів розповсюдження православ'я на окупованих західноукраїнських землях. Схиляючись до проведення, принаймні на період до закінчення війни, обережної конфесійної політики, вони протестували проти поспіху й фіктивних возз'єднань, наполягаючи на дотриманні толерантності щодо думки більшості віруючих у кожній парафії, про що генерал-губернатор видав відповідний циркуляр 25 січня 1915 р.⁴⁹ Військовим чином не стільки йшлося про дотримання принципів свободи віросповідання, як про спокій в тилу російського війська. З часом діяльність православної влади у Львові перетворилася на найбільшу проблему воєнного російського правління. Канцелярія воєнного генерал-губернатора змушена була постійно дезавувувати факти зловживань з боку православного кліру.

Однак, у своїй «місіонерській» діяльності Євлогій підлягав не військовим властям, а безпосередньо обер-прокуророві Св. Синоду, який із свого боку підтримував тактику волинського архієпископа. Голова церковного відомства імперії В. Саблер вважав методи Євлогія, викладені у його записці «О Православной Церкви в Галиции», виправданими⁵⁰, а інформації про порушення, допущені під час навернень — злонаміреними вигадками⁵¹. Відсутність чітко сформульованої позиції імператора щодо організації управління православними парафіями в Галичині, призвела до того, що їхній статус залишався не визначеним принаймні до лютого 1915 р. Тільки з весни 1915 р. Євлогію було дано розпорядження остаточно переїхати з Житомира (місце розташування архієрейської кафедри волинського владика) до Львова, організувавши там спеціальну Канцелярію церковного управління. Розходження поглядів обер-прокурора Св. Синоду із тимчасовим генерал-губернатором, підтриманим верховним головнокомандуючим, не були розв'язані верховною владою, хоча й стали однією з причин «почесного» переводу владика Євлогія із Львова на Волинь у квітні 1915 р., а після втрати російською армією Галичини сприяли звільненню В. Саблера з посади⁵².

Отже, на окупованій території, відповідно ряду нормативних документів, була поступово запроваджена система управління, очолена тимчасовим генерал-губернатором, який підпорядковувався верховному головнокомандуючому за посередництвом начальника його штабу генерала М. Янушкевича. Характеризуючи особливості організації управління окупованої Східною Галичиною і Північною Буковиною, можна стверджувати, що в основі принципів формування і функціонування тут російської окупаційної управлінської системи були проаналізовані нормативні документи. Керівна роль при цьому була відведена ставці верховного головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича, а управлінські функції належали генерал-губернаторові. Крім того, варто враховувати, що видатки окупаційної адміністрації покривалися здебільшого із воєнного бюджету, котрим розпоряджалася ставка, що добре видно, приміром, на прикладі фінансування русифікаторських заходів в освітній

сфері⁵³. Всі дії Г. Бобринського на посту керівника місцевої окупаційної адміністрації були безпосередньо або опосередковано схвалені великим князем, враховуючи такі резонансні документи, як «Обовязкова постанова для місцевих судових інстанцій зайнятих російськими військами частин Галичини», «Гимчасове положення про нагляд за навчальною частиною Галичини» тощо.

Інтенсивна русифікаторська політика окупаційної адміністрації не була продиктована лише завданням забезпечення армії і підтриманням порядку у тилу. Будучи складовою імперської національної політики, спрямованої на інтеграцію західноукраїнських земель, русифікація регіону, до якої можна віднести передусім мовну, освітню та релігійну складові, ставала не менш важливим завданням, ніж забезпечення армії і порядок в тилу, з чим погоджувалися представники як цивільних так і військових імперських владних структур. Однак, плануючи інкорпорацію значною мірою під впливом неправомірних запевнянь представників москвофільського політикуму, конкретні дієві інтеграційні механізми відпрацьовані і узгоджені не були. Неочікувано швидка перемога над австрійськими військами на Південно-Західному фронті примусила користуватись непродуманою тактикою, хибність якої стала зрозумілою вже в ході окупації. Так, вже в квітні 1915 р. під час перебування у Петербурзі генерал-губернатор Г. Бобринський в інтерв'ю кореспонденту «Русского слова», мусив констатувати, що «найголовнішою перешкодою для нас, що наразі затримує здійснення прийнятих нами планів, є многоплемінність галицького населення...»⁵⁴.

Певна неузгодженість між Радою міністрів і Ставкою, а також адміністративна недосконалість запровадженого військовими окупаційного режиму, в основі якого були покладені воєнні методи керівництва, непридатні для результативного управління цивільним життям, дає можливість пояснювати будь які помилки, зловживання чи навіть злочини однієї чи іншої сторони їх спонтанним, несанкціонованим характером. Однак це не заперечує того факту, що запроваджена у Східній Галичині і Північній Буковині русифікаторська політика була, безумовно, витвіром держави, продуктом авторитарної державної волі. Інша справа, що сама ця воля формувалася на різних рівнях владної та бюрократичної компетенції й обумовлювалася дійсно значною кількістю факторів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX и XX столетия (1881–1903 гг.). — М., 1973. — С. 50.

² *Маниковский А.А.* Боевое снабжение русской армии в мировую войну / А.А. Маниковский. — М., 1937. — С. 597.

³ *Ганелин Р.Ш.* Российская государственность и первая мировая война / Ганелин Р.Ш., Флоринский М.Ф. // Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. — Москва, 1997. — С. 11.

⁴ Там же.

⁵ *Данилов Ю.Н.* Великий князь Николай Николаевич. — М., 2006. — С. 41.

- ⁶ Положение о полевом управлении войск в военное время. — Пг., 1915. — С. 2.
- ⁷ *Патер І.Г.* Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. // *Історія державної служби в Україні. У 5 т. — Т. 1.* — К.: Ніка-Центр, 2009. — С. 382.
- ⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 363, оп. 1, спр. 19а, арк. 98.
- ⁹ *Мазур О.Я.* Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 1997. — С. 69.
- ¹⁰ *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. — М.: АИРО-XX, 2000. — 262 с.
- ¹¹ *Москаль Г.* Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX — на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Харків, 2002. — С. 14–15.
- ¹² ЦДІАК України, ф. 363, оп. 1, спр. 19а, арк. 98.
- ¹³ *Малянтович Н.П., Муравьев Н.К.* Законы о политических и общественных преступлениях. — СПб., 1910. — С. 605–616.
- ¹⁴ Львовское военное слово. — 1914. — 26 сентября.
- ¹⁵ *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Галичина під час російської окупації (серпень 1914 — червень 1915). — Львів, 1915. — С. 23–25.
- ¹⁶ *Ботушанський В.* Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.) // *Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. пр. — Чернівці, 2004. — Вип. 229/230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* — С. 27.
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 363, оп. 1, спр. 28, арк. 4.
- ¹⁸ Там само, спр. 19а, арк. 98.
- ¹⁹ *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 17.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само. — С. 21.
- ²² *Флоринский М.Ф.* Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны / Совет министров в 1914–1917 гг. — Ленинград, 1988. — С. 158.
- ²³ *Палеолог М.* Царская Россия во время мировой войны. — [пер. с фр. 2-е изд.]. — Москва: Международные отношения, 1991. — С. 128.
- ²⁴ *Любченко В.* Москвофільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Збірник наукових праць.* — К.: Інститут історії України, 2003. — Вип. 6. — С. 125.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 1400, арк. 51; *Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacji rosyjskiej Lwowa 1914–1915.* — Lwów, 1915. — S. 23.
- ²⁶ *Любченко В.* Вказ. праця. — С. 132.
- ²⁷ *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 7.
- ²⁸ Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями. Записка составленная при Военно-цензурном отделении Управления генерал-квартирмейстера Штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (Июль 1914 г.). — Б. м. — 1914. — С. 12.
- ²⁹ *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 11.
- ³⁰ Верховный главнокомандующий генерал-адъютант Николай Николаевич. Русскому народу // *Летопись войны 1914 года. 1914–1917.* — № 1. — Пг.: Дм. Дубенский, 1914. — 24 с.; *Патер І.Г.* Вказ. праця. — С. 381.
- ³¹ *Бахтурина А.Ю.* Указ. соч. — С. 71–72; Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова (Записки заседаний и переписка). — СПб.: «Дмитрий Буланин», 1999. — С. 27; *Петрович І.* (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 12.

³² Герасимова И.Ф. Первая мировая война в поэзии русских футуристов 1914–1916 гг. // Вестник Адыгейского государственного университета. — Серия 2: Филология и искусствоведение. — 2012. — № 4. — С. 113–116; *Её же*. Имперские мотивы в русской лирике периода Первой мировой войны // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. Шолохова. Филологические науки. — 2011. — № 2. — С. 10–19.

³³ Журавлев В.А. Без веры, царя и Отечества. Российская периодическая печать и армия в марте–октябре 1917 г. — СПб., 1999. — С. 18.

³⁴ Галицька брама. — 2007. — № 7/8. — С. 4.

³⁵ Полещук Т. Історія Росії ХІХ — початку ХХ століття : навчальний посібник. — Львів: ПАІС, 2008. — С. 365.

³⁶ Томашівський С. Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни. — Львів: [накл. в-ва.], 1915. — С. 27.

³⁷ Петрович І. (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 26.

³⁸ Украинская жизнь. — 1914. — № 8/10. — С. 104; Бахтурина А.Ю. Указ. соч.; РГИА, ф. 2005, оп. 1, д. 12, л. 11.

³⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. — К.: Либідь, 1993. — С. 68.

⁴⁰ Мазур О. Перша світова війна // Історія Львова: у 3-х т. — Т. 2: 1772 — жовтень 1918. — Львів, 2007. — С. 512–514; Діло. — 1915. — 10 квітня; Кондратюк К. Український журналіст і видавець Я. Веселевський // Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura / pod red. K. Karolczaka. — Krakow: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. — Tom V: Ludzie Lwówa. — S. 111.

⁴¹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К., 2004. — С. 41.

⁴² ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 560, арк. 23; спр. 941, арк. 15; спр. 3226, арк. 44; ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 1400, арк. 20; Держархів Тернопільської обл., ф. 370, оп. 1, спр. 362, арк. 1–46; Гуїванюк М. Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині та на Буковині під час Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). — Чернівці: Рута. — С. 40.

⁴³ Луців Л. Літературний Львів // Наш Львів: Ювілейний збірник 1252–1952. — Нью-Йорк, 1953. — С. 74–75.

⁴⁴ Стародуб А. Церковна політика Росії в Галичині під час Першої світової війни: експансія «воєнного православ'я» // Насилля влади проти свободи сумління: репресивна політика радянської влади щодо християнських Церков та віруючих (ідейні засади, механізми реалізації, історичні наслідки), Київ, 3–5 березня 2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ichistory.org/ukrsiti/php.ua.

⁴⁵ Евлогий (Георгиевский). Путь моей жизни. — Москва, 1994. — С. 234.

⁴⁶ Там же. — С. 240.

⁴⁷ Совет министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н. Яхонтова (Записки заседаний и переписка). — С. 77.

⁴⁸ Нива. — 1916. — № 4. — С. 262–264.

⁴⁹ ЦДІАЛ України, ф. 694, оп. 1, спр. 10, арк. 7.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 162, арк. 23.

⁵¹ Palczyński E. Prawosławie w Galicji w swiatle prasy ruskiej we Lwowie podczas inwazji 1914–1915. — Lwów, 1918. — S. 16; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. В 4-х т., 5 кн. — К., 1998. — Т. 3. — С. 249–250.

⁵² Бахтурина А.Ю. Указ. соч. — С. 178.

⁵³ ЦДАК України, ф. 361, оп. 1, спр. 262, арк. 31; спр. 111, арк. 42.

⁵⁴ Петрович І. (І. Крип'якевич). Вказ. праця. — С. 20–21.

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2013.